

MICHAŁ BIAŁKOWSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika
w Toruniu

ORCID: 0000-0001-5215-1271

Prymas Stefan Wyszyński jako ordynariusz
wiernych obrządku ormiańskiego.
Szkic do dziejów religijnych diaspory Ormian
polskich w latach 1957-1981

DOI: <https://doi.org/10.26142/stgd-2019-026>

Streszczenie: Katolicy obrządku ormiańskiego po zakończeniu drugiej wojny światowej musieli opuścić swoje siedziby na południowo-wschodnich Kresach i osiedlić się w nowych granicach Polski. Od 1957 r. ich ordynariuszem – na mocy uprawnień nadzwyczajnych nadanych przez Stolicę Apostolską – był Prymas Polski kardynał Stefan Wyszyński. Pod koniec lat pięćdziesiątych XX w. ukształtowały się dwa główne ośrodki religijne tego obrządku. Pierwszy wokół kościoła Trójcy Świętej w Gliwicach, który stał się sanktuarium Matki Bożej Łysieckiej. Do 1964 r. rektorem tej świątyni był ks. Kazimierz Roszko, a po jego wyjeździe za granicę ks. Kazimierz Romaszkan. Drugie centrum obrządku ormiańskiego stanowił kościół św. Piotra i Pawła w Gdańsku, gdzie od 1959 r. odbierał cześć cudowny obraz Matki Bożej Łaskawej ze Stanisławowa. Duszpasterzem Ormian polskich w Gdańsku był ks. Kazimierz Filipiak. Wśród problemów duszpasterskich na pierwszy plan wysuwały się brak własnych świątyń oraz malejąca liczba duchownych.

Słowa kluczowe: Ormianie w Polsce, obrządek ormiański, kardynał Stefan Wyszyński

Primate Stefan Wyszyński as the Ordinary of Believers of the Armenian Rite. A Sketch of the Religious History of the Armenian Diaspora in Poland in 1957-1981

Abstract: After the end of the Second World War, Catholics of the Armenian rite had to leave their homes in the territory of the south-eastern Borderlands and settle within the new borders of Poland. Under special authorisation granted by the Holy See, the Primate of Poland, Cardinal Stefan Wyszyński, became their ordinary in 1957. At the end of the 1950s, two main religious centres of this rite were formed. The first of them was centred on the church of the Holy Trinity in Gliwice, which became the sanctuary of Our Lady of Łysiec. Until 1964, the Rector of this church was Fr Kazimierz Roszko, and when he moved abroad, Fr Kazimierz Romaszkan. The second centre of the Armenian rite was the church of Saints Peter and Paul in Gdańsk, where a miraculous image of Our Lady of Grace from Stanislavov had been worshipped since 1959. In Gdańsk, the chaplain of the Polish Armenians was Fr Kazimierz Filipiak. The most important pastoral problems were the lack of churches of their own and a decreasing number of priests.

Keywords: Armenians in Poland, Armenian rite, Cardinal Stefan Wyszyński

Wprowadzenie

Siedem wieków obecności Ormian w Polsce brutalnie naruszyła cezura dramatycznych lat drugiej wojny światowej.¹ Jej skutki wywarły bolesne piętno

¹ Rys historyczny obrządku ormiańskiego oraz dzieje religijne Ormian polskich do 1945 r. znajdziemy w pracach: S. Barącz, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869; Cz. Lechicki, *Kościół ormiański w Polsce (zarys historyczny)*, z przedm. D. Kajetanowicza, Lwów 1928; Cz. Chowaniec, *Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII wieku*, Stanisławów 1928; B. Janusz, „Mons Pius” *Ormian lwowskich*, Lwów 1928; G. Petrowicz, *L’Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626-1686)*, Roma 1950; G. Petrowicz, *La Chiesa Armena in Polonia. Parte prima 1350-1624*, Roma 1971; M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie w dawnej Polsce*, Lublin 1982; K. Stopka, *Kościół ormiański na Rusi w wiekach średnich*, „Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce” 62 (1984), s. 27-95; G. Petrowicz, *La Chiesa Armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte terza 1686-1954*, Roma 1988; Z. Obertyński, *Historia Kościoła ormiańskiego w Polsce*, Warszawa 1990; K. Stopka, *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000; T. Isakowicz-Zaleski, *Arcybiskup ormiański Izaak Mikołaj Isakowicz „Złotousty” – duszpasterz, społecznik i patriota*, Kraków 2001; R. Pelczar, *Stowarzyszenia religijne Ormian polskich w XVI-XVIII w.*, „Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce” 106 (2006), s. 163-196; R. Król-Mazur, *Przemiany społeczności ormiańskiej Polsce pod wpływem unii ze Stolicą Apostolską*, „Krakowskie Pismo Kresowe” 8 (2014), s. 15-64; F. Wasyl, *Ormianie w przedautonomicznej Galicji. Studium demograficzno-historyczne*, Kraków 2015; Ł. Krucki, *Archidiecezja lwowska obrządku ormiańskiego w świetle*

na życiu społeczności ormiańskiej w postaci utraty kresowych siedzib na ziemiach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej, konieczności pozostawienia własnemu losowi najcenniejszych zabytków kultury narodowej, rozproszenia demograficznego oraz destabilizacji życia religijnego. Niniejszy przyczynek, powstały w oparciu o nieznane dotąd materiały źródłowe Archiwum Archidiecezjalnego Warszawskiego (AAW), zespół Sekretariatu Prymasa Polski (SPP) oraz Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (AAG), zespół rękopisów „Pro memoria”, ma na celu zarysowanie wkładu katolików obrządku ormiańskiego w dzieje religijne ziem polskich, w szczególności historii tej społeczności po 1945 r.² Charakteryzowała ją konieczność dostosowania się do kształtowanej przez władze komunistyczne rzeczywistości politycznej oraz całkowita dezintegracja społeczna.³ W tym szczególnym okresie funkcje ordynariusza wiernych obrządku ormiańskiego pełnili Prymasi Polski. Postać kardynała Stefana Wyszyńskiego (1901-1981) z uwagi na sprawowanie przez niego tej funkcji przez blisko ćwierć wieku, szeroki zakres kompetencji oraz różnorodność problemów duszpasterskich i personalnych z którymi przyszło mu się zmierzyć odgrywa kluczową rolę – obok arcybiskupa Józefa Teodorowicza (1864-1938) – w dziejach Ormian polskich w XX stuleciu.⁴

1. Losy mniejszości ormiańskiej w Polsce w latach 1945-1956

W okresie kilkunastu miesięcy, od wczesnego lata 1945 r. do jesieni 1946 r. tereny archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskiego opuściło blisko 99,00% wiernych.⁵ Głównymi miejscami osiedlenia stały się miasta: Kraków, Katowice, Bytom, Zabrze, Cieszyn, Gliwice, Opole, Oława, Wrocław, Wałbrzych, Jelenia

schematyzmu archidiecezjalnego z 1939 r., „Roczniki Teologiczne” 64 (2017), s. 75-97; K. Stopka, *Tożsamość Ormian w Galicji*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Prace Historyczne 144 (2017), s. 335-355.

² Zaprezentowane w niniejszym tekście materiały źródłowe pochodzące z Archiwum Archidiecezjalnego Warszawskiego (AAW), zespół Sekretariatu Prymasa Polski (SPP) zostały udostępnione Autorowi na podstawie decyzji Kardynała Kazimierza Nycza, arcybiskupa metropolity warszawskiego z dnia 27 kwietnia 2016 r.

³ G. Pełczyński, *Ormianie w XX wieku. Zarys najważniejszych problemów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 889 (2015), Acta Politica nr 34, s. 21.

⁴ Wciąż na publikację czeka rozprawa doktorska Tomasza Krzyżowskiego, *Archidiecezja lwowska obrządku ormiańskokatolickiego w latach 1902-1938*, obroniona 30 maja 2018 r. w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim.

⁵ Ciekawe, że problemu tego – mającego charakter swoistego exodusu – w ogóle nie zauważa jeden z najwybitniejszych znawców dziejów Ukrainy Paul Robert Magoosi, który w swojej klasycznej pracy *Historia Ukrainy. Ziemia i ludzie*, tł. M. Król, A. Waligóra-Zblewska, red. i wstęp A. Świątek, posłowie A. A. Zięba, Kraków 2017, s. 882 i n. nie podejmuje kwestii przesiedlenia ludności ormiańskiej z południowo-wschodnich Kresów. To ewidentne bagatelizowanie tłumaczyć można jedynie przyjęciem założenia o pełnej asymilacji językowej i kulturowej Ormian z Polakami, przy jednoczesnym zachowaniu odrębnej tradycji i własnego obrządku.

Góra, Zielona Góra, Lublin, Warszawa, Łódź, Gdańsk, Szczecin.⁶ Garstka, która pozostała mogła liczyć na opiekę duszpasterską jedyne go kapłana obrządku ormiańskiego, który zdecydował się pozostać na terenie sowieckiej Ukrainy księdza Samuela Manugiewicza (1871-1956), proboszcza parafii ormiańskiej św. Antoniego w Kutach.⁷

Natomiast w nowych granicach Polski do 1948 r. znalazło się jedenastu duchownych – w różnej formie i stopniu – związanych z obrządkiem ormiańskim. Byli to: 1) Kajetan Amirowicz (1881-1965);⁸ 2) Stanisław Drobot (1915-1996);⁹ 3) Kazimierz Filipiak (1910-1992);¹⁰ 4) Franciszek Jakubowicz (1907-1972);¹¹ 5) Tadeusz Kuntze (1888-1959);¹² 6) Wiktor Kwapiński (1883-1957);¹³

⁶ *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. Rocznik statystyczny*, red. L. Adamczuk–W. Zdaniewicz, Warszawa 1991, s. 79.

⁷ T. Isakowicz-Zaleski, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750-2000*, Kraków 2001, s. 74-75.

⁸ Pochodził z rodziny ormiańskiej, święcenia kapłańskie w 1906 r., 1906-1907 wikary ormiańskiej parafii katedralnej we Lwowie, 1907-1910 administrator parafii ormiańskiej w Łyścu, 1910-1922 wikary parafii łańciewskiej św. Józefa we Lwowie, a następnie ormiańskiej parafii katedralnej, 1922-1945 proboszcz parafii ormiańskiej w Sniatyniu, 1934-1945 radca kurii arcybiskupiej. W 1945 r. wyjechał do Żurawicy (diecezja przemyska), gdzie mieszkał i pracował jako rezydent parafii do końca życia. Nie podjął – obawiając się aresztowania bądź represji – pracy duszpasterskiej wśród diaspory ormiańskiej. Zob. tamże, s. 25.

⁹ Pochodził z rodziny rzymskokatolickiej, święcenia kapłańskie w 1947 r., 1945-1946 aresztowany przez NKWD i więziony, w 1946 r. wydalony do Polski, 1946-1955 katecheta i wikary w archidiecezji wrocławskiej, 1955-1992 posługa w diecezji polskiej, od 1992 r. do końca życia w diecezji gliwickiej. Od 1955 r. w jurysdykcji Prymasa Polski jako ordynariusza obrządku ormiańskiego, 1963-1985 pomagał w parafii ormiańskiej przy kościele Trójcy Świętej w Gliwicach, gdzie zmarł i został pochowany. Zob. R. Dzwonkowski, *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939-1988*, Lublin 2003, s. 201-202.

¹⁰ Pochodził z rodziny rzymskokatolickiej, święcenia kapłańskie w 1938 r., 1938 wikary ormiańskiej parafii katedralnej we Lwowie, 1938-1944 wikary parafii ormiańskiej w Stanisławowie, 1944-1946 proboszcz parafii ormiańskiej w Stanisławowie. W 1946 r. wyjechał do Opola, gdzie został rektorem kościoła św. Sebastiana, 1946-1948 rezydent parafii w Tymbarku (diecezja tarnowska), 1948-1954 administrator parafii w Pawłowo (archidiecezja gnieźnieńska), 1954-1958 rezydent parafii w Tymbarku, 1958-1976 rektor kościoła św. Piotra i Pawła w Gdańsku, od 1976 r. rezydent parafii tamtejszej parafii. Od 1971 r. proboszcz ormiańskiej parafii personalnej z siedzibą w Gdańsku, a od 1985 r. wikariusz generalny wiernych obrządku ormiańskiego. Zob. T. Isakowicz-Zaleski, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskich*, s. 46-47.

¹¹ Pochodził z rodziny ormiańskiej, święcenia kapłańskie w 1939 r., 1939-1941 wikary ormiańskiej parafii katedralnej we Lwowie, 1941-1943 notariusz kurii arcybiskupiej, 1943-1945 notariusz sądu biskupiego. W 1945 r. uniknął aresztowania i wyjechał na stałe do Krakowa. Odprawiał msze św. w obrządku ormiańskim w kościele św. Idziego. Od 1961 r. ciężko chory i sparaliżowany – za zgodą arcybiskupa Karola Wojtyły – odprawiał msze św. wyłącznie w mieszkaniu. Pochowany na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie. Zob. tamże, s. 53.

¹² Pochodził z rodziny rzymskokatolickiej, święcenia kapłańskie w 1911 r., 1911-1914 administrator parafii ormiańskiej w Horodence, 1914-1945 wikary ormiańskiej parafii katedralnej we Lwowie oraz katecheta szkół lwowskich. Od 1945 r. aż do śmierci posługiwał w archidiecezji wrocławskiej, jako kapelan, wikary, katecheta i rezydent. W 1953 r. przeszedł na emeryturę. Pochowany we Wrocławiu. Zob. tamże, s. 67-68.

¹³ Pochodził z rodziny rzymskokatolickiej, święcenia kapłańskie w 1908 r., 1914-1915 wikary

7) Jan Lechowski (wcześniej: Hanicz) (1903-1977);¹⁴ 8) Andrzej Łukasiewicz (1879-1951);¹⁵ 9) Józef Magierowski (1878-1950);¹⁶ 10) Kazimierz Roszko (1916-1987);¹⁷ 11) Franciszek Tokarz (1897-1973).¹⁸

i dyrektor bursy im. ks. Kajetana Kasprowicza w Czerniowcach, 1915-1916 wikary ormiańskiej parafii katedralnej we Lwowie, 1916-1919 kapelan II Brygady Legionów Polskich, 1920-1933 administrator parafii ormiańskiej w Brzeżanach, 1933-1945 dyrektor banku *Mons Pius*, 1939-1945 kanclerz kurii arcybiskupiej. Jeden z najbliższych współpracowników arcybiskupa Józefa Teodorowicza i administratora archidiecezji Dionizego Kajetanowicza. Aresztowany w 1940 i 1945 r. W marcu 1946 r. skazany na 10 lat łagrów. Zwolniony we wrześniu 1948 r. schorowany wyjechał na Dolny Śląsk. Od 1948 r. do śmierci posługa w archidiecezji wrocławskiej, jako kapelan w Międzyzlesiu koło Bystrzycy Kłodzkiej. Pochowany na cmentarzu w Międzyzlesiu. Zob. R. Dzwonkowski, dz. cyt., s. 369-370.

¹⁴ Pochodził z rodziny rzymskokatolickiej, święcenia kapłańskie w 1928 r., 1928-1938 wikary ormiańskiej parafii katedralnej we Lwowie, 1938-1939 wikary parafii ormiańskiej w Łyścu i w Tyśmienicy, 1939-1946 administrator, a następnie proboszcz parafii ormiańskiej w Tyśmienicy. Od 1946 r. aż do śmierci posługiwał w archidiecezji wrocławskiej, jako proboszcz w Różance k. Bystrzycy Kłodzkiej, od 1951 r. proboszcz w Pszennej koło Świdnicy. Obawiając się represji ze strony władz komunistycznych zmienił nazwisko. Pochowany w Pszennej. Zob. T. Isakowicz-Zaleski, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskich*, s. 69.

¹⁵ Pochodził z rodziny ormiańskiej, święcenia kapłańskie w 1904 r., 1904-1905 wikary ormiańskiej parafii katedralnej we Lwowie oraz katecheta, 1905-1909 dyrektor Zakładu Naukowego im. Józefa Torosiewicza, 1909-1921 administrator parafii ormiańskiej w Czerniowcach, 1921-1944 proboszcz parafii ormiańskiej w Czerniowcach. Od 1916 r. kanonik gremialny ormiańskiej kapituły katedralnej we Lwowie, a od 1929 r. radca honorowy kurii arcybiskupiej. Administrator *excurrendo* w Suczawie i duszpasterz rumuńskich katolików obrządku ormiańskiego. Od 1932 r. prezes Związku Stowarzyszeń Polskich w Rumunii. W 1943 r. aresztowany przez Niemców. W latach 1944-1947 przebywał w Bukareszcie, gdzie był m.in. więziony po ponownym zajęciu Bukowiny przez Sowieców. W 1947 r. zamieszkał w Krakowie. Odprawiał msze św. w obrządku ormiańskim w kościele św. Idziego. Pochowany na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie. Zob. R. Dzwonkowski, dz. cyt., s. 387-388.

¹⁶ Pochodził z rodziny rzymskokatolickiej, święcenia kapłańskie w 1902 r., 1895-1935 w zakonie bernardynów reformatów, m.in. w klasztorach w Rawie Ruskiej, Bieczu, Lwowie i Zakliczynie, 1935-1945 proboszcz parafii ormiańskiej i rzymskokatolickiej w Łyścu. W 1945 r. wyjechał do Starego Budkowa (diecezja opolska), gdzie był administratorem parafii, 1949-1950 rezydent w klasztorze jadowianek w Czarnowasach koło Opola. Zob. T. Isakowicz-Zaleski, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskich*, s. 72-73.

¹⁷ Pochodził z rodziny ormiańskiej, święcenia kapłańskie w 1938 r., 1938-1942 wikary parafii ormiańskiej w Stanisławowie, 1942-1945 administrator parafii ormiańskiej w Horodence. W 1945 r. wyjechał do Pyskowic, a następnie Gliwic (diecezja opolska), gdzie utworzył ośrodek duszpasterstwa Ormian przy kościele Trójcy Świętej. Kontynuował pracę naukową, przygotowując pracę doktorską o dialekcie Ormian w Kutach, Armenista i poliglota, 1959-1964 lektor języka ormiańskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim. W 1964 r. wyjechał do Rzymu, pracował kolejno we Florencji, Paryżu, Chicago i Nazarecie. Przeszedł na obrządek greckokatolicki. Zmarł w Knosc koło Chicago i tam został pochowany. Zob. tamże, s. 92-93.

¹⁸ Pochodził z rodziny rzymskokatolickiej, święcenia kapłańskie w 1924 r., 1912-1934 w Towarzystwie Jezusowym, 1934-1938 administrator parafii ormiańskiej w Brzeżanach, a następnie jej proboszcz. Od 1938 r. ponownie w obrządku rzymskokatolickim, w różnych diecezjach. Po drugiej wojnie światowej przeniósł się do Krakowa. Filozof, poliglota, orientalista, od 1954 r. pracownik naukowy KUL, uzyskał tytuł profesora. Zob. tamże, s. 102-103.

Przywołane krótkie biografie pozwalają stwierdzić, że tylko 4 z 11 kapłanów podjęło pracę duszpasterską w obrządku ormiańskim. Byli to księża: Kazimierz Filipiak, Franciszek Jakubowicz, Andrzej Łukasiewicz i Kazimierz Roszko. W praktyce jednak tylko Kazimierz Filipiak i Kazimierz Roszko byli w stanie docierać do rozproszonych po całym kraju Ormian. Do drugiej połowy lat pięćdziesiątych XX w. funkcjonowały dwa główne ośrodki religijne – krakowski oraz gliwicki. Ośrodek krakowski skupiony był wokół przebywających tam księży Franciszka Jakubowicza (od 1946 r.) i Andrzeja Łukasiewicza (od 1947 r.). Miejscem spotkań był znajdujący się w rękach ojców dominikanów kościół św. Idziego.

Z kolei animatorem ośrodka gliwickiego był ksiądz Kazimierz Roszko, który w czerwcu 1945 r. przybył do Pyskowic, a następnie osiadł w Gliwicach. Duszpasterz przywiózł ze sobą część wyposażenia kościoła ormiańskiego w Horodence, w tym obraz św. Kajetana z XVII w. i obraz Matki Bożej Częstochowskiej fundacji rodziny Łukasiewiczów. Dość szybko, bo już 28 września 1945 r., Starostwo Powiatowe w Gliwicach zdecydowało o przekazaniu wiernym obrządku ormiańskiego klasycystycznego kościoła Trójcy Świętej. Objęcie świątyni przez Ormian potwierdzone zostało dekretem administratora apostolskiego Śląska Opolskiego księdza Bolesława Kominka z 14 października 1945 r.¹⁹ W październiku 1950 r. – po śmierci ostatniego proboszcza parafii ormiańskiej i rzymskokatolickiej w Łyścu księdza Józefa Magierowskiego – do kościoła trafił cudowny obraz Matki Bożej Łysieckiej.²⁰ W następnych latach wizerunek Maryi czczony był zarówno przez katolików obrządku ormiańskiego, jak i łacińskiego, a gliwicki kościół stał się jednym z najważniejszych centrów religijnych Kresowiaków.

Trzeci ośrodek istniejący początkowo w Opolu napotykał wiele trudności, które przesądziły ostatecznie o jego translokacji. Od początku jego twórcą był ksiądz Kazimierz Filipiak. W maju 1946 r. kapłan wywiózł ze stanisławowskiego kościoła Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny cudowny obraz Matki Bożej Łaskawej.²¹ Po dotarciu transportu do Opola 17 maja 1946 r. złożył wizytę administratorowi apostolskiemu Śląska Opolskiego. Ze strony księdza Bolesława Kominka spotkał go jednak brak zrozumienia dla idei przeznaczenia na potrzeby

¹⁹ Najważniejsze prace dotyczące działalności ks. Bolesława Kominka jako administratora apostolskiego Śląska Opolskiego to: A. Hanich, *Czas przełomu. Kościół katolicki na Śląsku Opolskim w latach 1945–1946*, Opole 2008; A. Hanich, *Ksiądz infułat Bolesław Kominek, pierwszy administrator apostolski Śląska Opolskiego (1945–1951)*, t. 1, Opole 2012; *Ksiądz Bolesław Kominek. Wspomnienia i dokumenty pastoralne pierwszego administratora apostolskiego Śląska Opolskiego (1945–1951)*, zebrał, opracował i przypisami opatrzył A. Hanich, t. 2, Opole 2012.

²⁰ *Z dawna Polski Tyś Królową. Koronowane wizerunki Matki Bożej 1717–1990*, oprac. S.M. Grażyna od Wszechpośrednictwa M.B.–S.M. Gizela od Niepokalanego Serca Maryi–R. Szymczak, Szymanów 1990, s. 500–502.

²¹ *Miasta wielu religii. Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Jakubowski–M. Sas–F. Walczyna, Warszawa 2016, s. 137.

cudownego obrazu i towarzyszącego mu kultu oddzielnej świątyni.²² Również podobne zabiegi czynione we Wrocławiu nie przyniosły spodziewanych efektów. Ostatecznie cudowny obraz na krótko znalazł swoje miejsce w kościele św. Sebastiana przy Małym Runku w Opolu, bo już od 22 sierpnia 1946 r. umieszczony został w prywatnej kaplicy domu rodzinnym księdza Kazimierza Filipiaka w Tymbarku.²³ Dopiero w październiku 1954 r. wizerunek został przeniesiony do kościoła Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Tymbarku. Dalsze losy obrazu związane były z Gdańskiem, gdzie ostatecznie ksiądz Kazimierz Filipiak osiadł w czerwcu 1958 r.²⁴

2. Umocowania prawne obrządku ormiańskiego

Wyraźne zmiany w sytuacji Ormian polskich przyniósł przełom październikowy 1956 r. Powrót kardynała Stefana Wyszyńskiego na stolicę prymasowską w Gnieźnie i w Warszawie pozwolił bowiem uporządkować życie Kościoła katolickiego w Polsce, w tym uregulować kwestie statusu prawnego obrządku ormiańskiego oraz jego ordynariusza. Przypomnijmy zatem, że – mając na uwadze trudne doświadczenia duszpasterskie katolików obrządków wschodnich po zakończeniu drugiej wojnie światowej – Pius XII już 10 grudnia 1946 r. nadał Prymasowi Polski specjalne uprawnienia dotyczące obrządku greckokatolickiego i ormiańskiego.²⁵ Kardynał August Hlond został wówczas mianowany delegatem Stolicy Apostolskiej dla Kościołów Wschodnich w Polsce. Stan ten potwierdzał wydany przez Stolicę Apostolską – w imieniu Piusa XII – 25 października 1946 r. reskrypt udzielenia uprawnień nadzwyczajnych (*facultates speciales*).²⁶

Szczególne znaczenie dla obrządku ormiańskiego miały sprawy odnoszące się do kompetencji Świętej Kongregacji dla Kościoła Wschodniego.²⁷ Kompetencje

²² Zbiory Fundacji Ormiańskiej, K. Filipiak, *Sprawozdanie z działalności duszpasterskiej Kościoła ormiańsko-katolickiego w Polsce*, k. 8-9, Gdańsk, 10 IV 1984 r.

²³ Zbiory Fundacji Ormiańskiej, K. Filipiak, *Sprawozdanie z działalności duszpasterskiej Kościoła ormiańsko-katolickiego w Polsce*, k. 10-11, Gdańsk, 10 IV 1984 r.

²⁴ Zbiory Fundacji Ormiańskiej, K. Filipiak, *Sprawozdanie z działalności duszpasterskiej Kościoła ormiańsko-katolickiego w Polsce*, k. 12, Gdańsk, 10 IV 1984 r.

²⁵ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003, s. 71.

²⁶ S. Kawa, *Stefan Wyszyński – kompetencje dotyczące wiernych obrządku greckokatolickiego w Polsce*, „Kościół i Prawo” 6/19 (2017), s. 134-136.

²⁷ W zakresie tym uprawnienia prymasowskie dotyczyły: 1) udzielania zezwoleń na przejście z obrządków wschodnich na obrządek łaciński; 2) uzyskiwania dyspens od przeszkód małżeńskich oraz uzyskiwania uważnienia małżeństwa w związku; 3) zezwolenia kapłanom – ilekroć dla ochrony życia lub wolności było to konieczne lub wskazane sprawowania Eucharystii w obrządku łacińskim oraz formalnego przechodzenia na obrządek łaciński przy spełnieniu wszelkich koniecznych wymogów. Zob. K. Śmigiel, *Prymasostwo polskie. Instytucja, prymasi, dokumenty*, Warszawa 2018, s. 244-245.

te – z pewnymi modyfikacjami – otrzymał również jego następca kardynał Stefan Wyszyński. Zostały one udzielano w trzech przedziałach czasowych: 1948-1951, 1951, 1957-1978. Pod względem typologii wyróżnić można mające charakter pisemnego wykazu (*in scriptis*) oraz ustne, których zakres znany był tylko kardynałowi i papieżowi (*viva voce*).²⁸ Pełnię władzy nad obrządkiem ormiańskim – przysługującą ordynariuszowi – kardynał Stefan Wyszyński otrzymał na mocy dekretu nominacyjnego Świętej Kongregacji do spraw Kościołów Wschodnich z 12 stycznia 1957 r.²⁹ Szczególny charakter miały uprawnienia nadane mu podczas wizyty po zwolnieniu z internowania w 1957 r. Prymas Polski otrzymał wówczas najobszerniejszy katalog nadzwyczajnych uprawnień na mocy dekretu Sekretariatu Stanu z 13 czerwca 1957 r.³⁰ Prerogatywy te potwierdzały jego funkcję ordynariusza wiernych obrządków wschodnich – grekokatolickiego i ormiańskiego.³¹

Najprawdopodobniej kontakty z hierarchami Katolickich Kościołów Wschodnich – kardynałem Grzegorzem Piotrem XV Agadżanianem, patriarchą Ignacym Piotrem XVI Batanianem, arcybiskupem większym Lwowa Josophem Slipijem – podjęte w trakcie obrad Soboru Watykańskiego II sprawiły, że wszczął zabiegi o potwierdzenie swoich uprawnień ordynariusza wiernych obrządku ormiańskiego.³² Stąd w „Deklaracji” wydanej przez Świętą Kongregację do spraw Kościołów Wschodnich – 23 listopada 1964 r. – odniesiono się do obrządku ormiańskiego, przypominając, że Najdostojniejszy Stefan Kardynał Wyszyński, arcybiskup gnieźnieński i warszawski, Prymas Polski, jest ordynariuszem dla wiernych obrządku grekokatolickiego i ormiańskiego w Polsce. W dalszej części podkreślono uprawnienia kardynała. Stwierdzono, że posiada prawo i obowiązek kanoniczny troszczyć się i zarządzać wszystkimi kościołami, kaplicami, cmentarzami, funduszami, siedzibami oraz wszystkimi innymi dobrami doczesnymi zarówno ruchomymi, jak i nie ruchomymi należącymi do obrządków grekokatolickiego i ormiańskiego w jakikolwiek sposób.³³

O swoich uprawnieniach zakomunikował również całemu episkopatowi podczas drugiego dnia obrad 84. Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski.³⁴ W protokole z 17-18 grudnia 1964 r. zapisano bowiem, że ordynariuszem grekokatolików

²⁸ J. Krukowski, *Uprawnienia nadzwyczajne Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski, wobec zagrożeń Kościoła ze strony reżimu komunistycznego*, „Studia Prymasowskie” 5 (2011), s. 32-37.

²⁹ G. Petrowicz, *La Chiesa Armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte terza 1686-1954*, s. 381; T. Isakowicz-Zaleski, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskich*, s. 108-109.

³⁰ AAG, S. Wyszyński, „Pro memoria 1957”, zapis z dnia 26 V 1957 r.

³¹ J. Krukowski, *Uprawnienia nadzwyczajne Stefana Wyszyńskiego*, s. 36.

³² Zob. M. Białkowski, *Protokoły konferencji polskich ojców soborowych. Zbiór dokumentów 1962-1965*, Lublin 2019.

³³ K. Mikołajczuk, *Uprawnienia Kardynała Stefana Wyszyńskiego wobec Kościoła Grekokatolickiego w archiwaliach Prymasa i Konferencji Episkopatu Polski*, Lublin 2014, s. 290.

³⁴ AAG, S. Wyszyński, „Pro memoria 1964”, zapis z dnia 18 XII 1964 r.

i Ormian w Polsce został prymas.³⁵ Objęcie opieką obrządku ormiańskiego, skutkowało również kolejną decyzją Sekretariatu Stany Stolicy Apostolskiej z 1 marca 1973 r., mocą której kardynał Stefan Wyszyński został powołany na członka Kongregacji dla Kościołów Wschodnich.³⁶

3. Rozmieszczenie placówek duszpasterskich obrządku ormiańskiego

Materiały archiwalne dotyczące obrządku ormiańskiego zawierają interesujące dane na temat rozmieszczenia placówek duszpasterskich oraz liczebności wiernych. Dwukrotnie bowiem w 1959 i 1965 r. przesyłano szczegółowe informacje dotyczące ośrodków duszpasterstwa Ormian. Pierwszy raz wielkość wspólnot ormiańskich w Gliwicach i w Krakowie oszacowana została w związku z pismem kardynała Domenico Tardinego, Sekretarza Stanu Stolicy Apostolskiej skierowanym do Prymasa Polski 16 stycznia 1959 r.³⁷ W odpowiedzi opracowanej na podstawie informacji nadesłanych z kurii opolskiej oraz kurii metropolitalnej krakowskiej podano, że w na terenie Śląska Opolskiego zamieszkuje 300 wiernych obrządku ormiańskiego, zaś w archidiecezji krakowskiej 200.³⁸

Dane dotyczące diaspory ormiańskiej w całym kraju zawierają natomiast materiały z marca 1965 r. Tym razem zapytanie rozesłano do wszystkich kurii biskupich, a jego inicjatorem był sam prymas. Negatywne informacje (brak wiernych i placówek obrządku ormiańskiego) przesłały kurii diecezjalne: chełmińska, łódzka, płocka, siedlecka (podlaska), włocławska, lubaczowska, warmińska, kielecka, łomżyńska, tarnowska, katowicka, gnieźnieńska, gorzowska, sandomierska i poznańska.³⁹ Diecezja przemyska – mimo, że nie wykazała placówek ormiańskich – informowała o zamieszkiwaniu na jej terenie kapłana obrządku ormiańskiego – księdza Kajetana Amirowicza.⁴⁰ Kuria arcybiskupia wrocławska powiadamiała natomiast, że istnieją

³⁵ AAW, SPP, II 4/213, k. 155, Protokół 84. Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa, 17-18 XII 1964 r.

³⁶ K. Mikołajczuk, *Uprawnienia Kardynała Stefana Wyszyńskiego wobec Kościoła Grekokatolickiego*, s. 291.

³⁷ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 12, pismo Sekretarza Stanu Stolicy Apostolskiej kard. Domenico Tardinego, Watykan, 16 I 1959 r.

³⁸ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 17, pismo Prymasa Polski kard. Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, 21 VIII 1959 r.

³⁹ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 32, 32a, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 48, 49, 50, pisma kurii biskupich i diecezjalnych w sprawie placówek i liczebności wiernych obrządku ormiańskiego, 1965 r.

⁴⁰ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 36, pismo kurii biskupiej w sprawie placówek i liczebności wiernych obrządku ormiańskiego, Przemyśl, 17 III 1965 r.

dwie placówki: wrocławska (kościół ojców dominikanów św. Wojciecha) oraz oławska (kościół parafialny Matki Bożej Pocieszenia). Obie placówki obsługiwał ksiądz Kazimierz Romaszkan, przy czym w pierwszej sprawował liturgię co drugą niedzielę, w drugiej tylko kilka razy w roku.⁴¹ Z kolei na terenie diecezji opolskiej stwierdzono istnienie ośrodka duszpasterskiego przy kościele Świętej Trójcy, w którym posługę duszpasterską do 1964 r. sprawował ksiądz Kazimierz Roszko. Po jego wyjeździe sporadycznie nabożeństwa odprawiał ksiądz Kazimierz Romaszkan. Ośrodek gliwicki skupiał również Ormian z Zabrze, Bytomia, Chorzowa i okolic.⁴² Mimo, że w archidiecezji warszawskiej nie było placówek duszpasterstwa obrządku ormiańskiego podkreślano, że w stolicy mieszka około 50 rodzin, do których raz miesiącu przyjeżdżał ksiądz Kazimierz Roszko. Wraz z jego wyjazdem za granicę w 1964 r. nie sprawowano już nabożeństw.⁴³ Wikariusz generalny archidiecezji gdańskiej Bernard Polzin pisał natomiast o pracy księdza Kazimierza Filipiaka, informując, że wobec nikłej liczby wiernych obrządku ormiańskiego, kapłan ten pracuje wśród wiernych obrządku łacińskiego. Jego placówką duszpasterską był kościół św. Piotra i Pawła, który z dużym poświęceniem odbudowywał.⁴⁴ Sytuację katolików obrządku ormiańskiego w Krakowie przedstawił sam metropolita arcybiskup Karol Wojtyła. Ksiądz Franciszek Jakubowicz duszpasterz krakowskich Ormian z uwagi na swoją chorobę od kilku lat odprawiał msze św. w mieszkaniu. Wielkość diaspory ormiańskiej w Krakowie oceniał na najwyżej kilkaset osób. Z posług religijnych korzystali oni w parafiach swojego zamieszkania.⁴⁵

Ogólny obraz, jaki można wynieść z lektury powyższych materiałów archiwalnych pozwala na sformułowanie wniosków: 1) najważniejszymi centrali życia religijnego Ormian polskich pozostawały: Wrocław z pobliską Oławą, Gliwice z Zabrzem, Bytomiem i Chorzowem, Warszawa, Gdańsk oraz Kraków; 2) wierni obrządku ormiańskiego żyli w sporym rozproszeniu, a poszczególne ośrodki – poza obszarem aglomeracji Górnego Śląska – dzieliły odległości, nawet dochodzące do kilkuset kilometrów; 3) znaczące utrudnienia w pracy duszpasterskiej spowodowane były niewystarczającymi możliwościami personalnymi, wynikającymi z drastycznie malejącej liczby kapłanów obrządku ormiańskiego; 4) brak księży ormiańskich wpływał z kolei na nieregularność, często wręcz sporadyczność posług religijnych,

⁴¹ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 37, pismo kurii arcybiskupiej w sprawie placówek i liczebności wiernych obrządku ormiańskiego, Wrocław, 18 III 1965 r.

⁴² AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 45, pismo kurii biskupiej w sprawie placówek i liczebności wiernych obrządku ormiańskiego, Opole, 23 III 1965 r.

⁴³ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 46, pismo kurii metropolitalnej w sprawie placówek i liczebności wiernych obrządku ormiańskiego, Warszawa, 29 III 1965 r.

⁴⁴ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 47, pismo kurii biskupiej w sprawie placówek i liczebności wiernych obrządku ormiańskiego, Gdańsk, 25 III 1965 r.

⁴⁵ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 51, pismo abp. Karola Wojtyły o sytuacji katolików obrządku ormiańskiego w Krakowie, Kraków, b.d.

a w konsekwencji konieczność uczestnictwa w liturgii łacińskiej oraz integrację z wspólnotami parafialnymi rzymskokatolickimi; 5) liczebność katolików obrządku ormiańskiego nie przekraczała kilku tysięcy, można przyjąć, że oscylowała w granicach od 3 do 4 tysięcy osób.

4. Sprawowanie opieki duszpasterskiej przez kardynała Stefana Wyszyńskiego

Problemy organizacyjno-personalne (I): casus placówki w Gliwicach

Jak już wspomniano jesienią 1945 r. powstał jeden z pierwszych – w nowych powojennych granicach – ośrodek duszpasterstwa wiernych obrządku ormiańskiego w Gliwicach. Jego duszpasterzem został ksiądz Kazimierz Roszko. Kapłan ten dzięki swojej pracowitości, zaradności oraz zmysłowi organizacyjnemu nie tylko doprowadził do powstania w 1950 r. w kościele Trójcy Świętej sanktuarium Matki Bożej Łysieckiej, ale w latach 1959-1962 przeprowadził również gruntowny remont świątyni. Z perspektywy pastoralnej sprawą nie cierpiącą zwłoki było przede wszystkim udzielenie duszpasterzowi Ormian praw parafialnych, poprzez erygowanie parafii personalnej obejmującej wiernych obrządku ormiańskiego. Starania takie ksiądz Kazimierz Roszko podejmował już wczesną wiosną 1957 r. Prymas Stefan Wyszyński zanotował bowiem, że podczas audiencji udzielonej duchownemu 8 marca 1957 r. duszpasterz zwrócił się o utworzenie takich placówek ormiańskich. Sugerował również, że patriarcha kardynał Grzegorz Piotr XV Agadżanian chce mianować administratora apostolskiego dla Ormian polskich. Tymczasem kardynał Stefan Wyszyński postulaty te oceniał jako przedwczesne.⁴⁶

Prośbę o utworzenie samodzielnej placówki dla wiernych obrządku ormiańskiego ksiądz Kazimierz Roszko ponowił również 22 sierpnia 1958 r.⁴⁷ Prymas Stefan Wyszyński zanotował wówczas, że duchowny miał zamiar sporządzić spis wszystkich Ormian polskich, co zapewne miało pomóc w integracji całej społeczności oraz lepszej organizacji duszpasterstwa.⁴⁸ Z dużym prawdopodobieństwem należy stwierdzić, że mimo negatywnego zdania prymasa, ksiądz Kazimierz Roszko nie zrezygnował z realizacji swoich planów. Jak już wspominaliśmy Sekretariat Stanu Stolicy Apostolskiej 16 stycznia 1959 r. skierował do Prymasa Polski pismo

⁴⁶ AAG, S. Wyszyński, „Pro memoria 1957”, zapis z dnia 8 III 1957 r.

⁴⁷ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 11, pismo ks. Kazimierza Roszko, Gliwice, 1958 r.

⁴⁸ AAG, S. Wyszyński, „Pro memoria 1958”, zapis z dnia 22 VIII 1958 r.

dotyczące wiernych obrządku ormiańskiego. Prosił w nim m.in. o wypowiedź co do propozycji – księdza Kazimierza Roszko – utworzenia parafii obrządku ormiańskiego w Gliwicach i w Krakowie.⁴⁹ W odpowiedzi – wystosowanej dopiero 21 sierpnia 1959 r. – podano liczebność obu wspólnot ormiańskich, choć sama sprawa „utknęła w martwym punkcie”.⁵⁰ Kolejne działania ksiądz Kazimierz Roszko podjął kilka miesięcy później. Pismem z 11 stycznia 1960 r. zwracał się do Prymasa Polski o udzielenie wiernym obrządku ormiańskiego praw parafialnych (zwłaszcza prawa błogosławieństwa małżeństw). Tym razem występował nie tylko w imieniu Ormian zamieszkujących tereny diecezji wrocławskiej, opolskiej i katowickiej. Prosił również o takowe prawa dla duszpasterzy obrządku ormiańskiego w Krakowie i w Gdańsku.⁵¹

Starania księdza Kazimierza Roszko spowodowały skierowanie przez Sekretariat Prymasa Polski do kurii opolskiej, biskupa wrocławskiego oraz kurii katowickiej zapytań dotyczących obrządku ormiańskiego. W piśmie wystosowanym z Opola 25 stycznia 1960 r. biskup Henryk Grzondziel pisał:

„[...] zdaniem Ks. Biskupa Ordynariusza [Franciszka Jopa – M. B.] *takie odrębne duszpasterstwo wiernych obrządku ormiańskiego może się okazać dobrym i pożytecznym, a dla utrzymania obrządku ormiańskiego bardzo wskazanym, gdy bowiem zabraknie obsługi we własnym obrządku, wierni całkowicie włączą się w obrządek łaciński i wszelką swą tradycję własnego obrządku zerwą.*”⁵²

W dalszej części zwracał uwagę, że byłoby tylko kwestią otwartą, czy duszpasterz obrządku ormiańskiego miałby błogosławić związki małżeńskie niezależnie od proboszcza łacińskiego. Wiązało się to bowiem z prowadzeniem własnych ksiąg, ich przechowywaniem i przewożeniem do poszczególnych punktów duszpasterskich.⁵³

Interesującą odpowiedź podała natomiast kuria katowicka zwracając uwagę na wcześniejsze zastrzeżenia dotyczące nabożeństw w obrządku grekokatolickim. Choć nie podano jednak jakiego typu były to zarzuty, sugerowano jednak, że również liturgia w obrządku ormiańskim może wywołać podobne negatywne reakcje społeczne. Generalnie jednak nie odmawiano prawa do jej sprawowania. Sugerowano jedynie trudności w znalezieniu odpowiedniego kościoła. W zdecydowanej większości świątyń na Górnym Śląsku odprawiano 5-6 mszy św. oraz

⁴⁹ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 12, pismo Sekretarza Stanu Stolicy Apostolskiej kard. Domenico Tardiniego, Watykan, 16 I 1959 r.

⁵⁰ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 17, pismo Prymasa Polski kard. Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, 21 VIII 1959 r.

⁵¹ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 18, pismo ks. Kazimierza Roszko, Gliwice, 11 I 1960 r.

⁵² AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 22, pismo kurii biskupiej, Opole, 25 I 1960 r.

⁵³ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 22, pismo kurii biskupiej, Opole, 25 I 1960 r.

nieszpory. W dalszej części wikariusz generalny biskup Juliusz Bieniek pisał, że nie ma podstaw prawnych, by przyznać duszpasterzowi ormiańskiemu uprawnienia proboszczowskie. Nie wnosił jednak sprzeciwu by *servatis servandis* [z zachowaniem tego, co miało być zachowane – M. B.] mógł udzielać katolikom obrządku ormiańskiego chrztów, ślubów i pogrzebów.⁵⁴

Jednocześnie Sekretariat Prymasa Polski – sondując dalszy bieg sprawy – poprosił księdza Kazimierza Roszko o podanie listy księży obrządku ormiańskiego z podaniem miejscowości w których sprawują liturgię, ilości wiernych oraz przewidywanej częstotliwości nabożeństw.⁵⁵ W odpowiedzi wystosowanej 19 marca 1960 r. gliwicki duszpasterz informował, że nabożeństwa w obrządku ormiańskim odprawialiby dodatkowo dwaj duchowni – księża Kazimierz Romaszkan (administrujący parafią Marcinkowice w archidiecezji wrocławskiej) i Stanisław Drobot (prefekt szkoły podstawowej w Gliwicach). Pierwszy obsługiwałby Oławę i Wrocław, drugi – przy wsparciu księdza Kazimierza Roszko – Bytom oraz Warszawę. W dalszej części – gliwicki duszpasterz – pisał, że w nabożeństwach w Oławie uczestniczy około 100 osób, we Wrocławiu około 230 osób, w Bytomiu 50 osób, w Warszawie wedle danych powierzchownych żyło około 45 rodzin obrządku ormiańskiego. Na końcu podkreślał, że w trzech innych placówkach, a mianowicie w Krakowie, Gdańsku i w Gliwicach odprawiane są codziennie nabożeństwa w obrządku ormiańskim.⁵⁶

Prymas wydawał się być nieugiętym i nie dostrzegać potrzeb duszpasterskich wiernych obrządku ormiańskiego, gdyż – myląc księdza Kazimierza Roszko z Kazimierzem Romaszkanem – podkreślał przede wszystkim konieczność zapewnienia efektywne pracy w placówkach już istniejących. Poddawał także w wątpliwość sens sprawowania liturgii w obrządku ormiańskim raz w miesiącu.⁵⁷ W kolejnym piśmie z 21 maja 1960 r. ksiądz Kazimierz Roszko próbował raz jeszcze przekonać hierarchę do uruchomienia stałej posługi duszpasterskiej we Wrocławiu i w Oławie. Zwracał uwagę, że tylko na terenie województwa wrocławskiego mieszka około 600 polskich Ormian. Placówki te był gotów objąć ksiądz Kazimierz Romaszkan.⁵⁸

Ponieważ nie znajdujemy odpowiedzi na to pismo – z przebiegu dalszych wydarzeń – możemy tylko się domyślać, że nie spotkało się ono z aprobatą Prymasa

⁵⁴ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 24, pismo kurii diecezjalnej, Katowice, 23 II 1960 r.

⁵⁵ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 27, pismo Sekretariatu Prymasa Polski, Warszawa, 9 III 1960 r.

⁵⁶ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 28, pismo ks. Kazimierza Roszko, Gliwice, 19 III 1960 r.

⁵⁷ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 29, pismo Prymasa Polski kard. Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, 14 IV 1960 r.

⁵⁸ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 30, pismo ks. Kazimierza Roszko, Gliwice, 21 V 1960 r.

Polski. Dodać należy, że wiosną 1964 r. – po uzyskaniu zgody od kardynała Stefana Wyszyńskiego na dwu miesięczny pobyt w Rzymie – ksiądz Kazimierz Roszko wyjechał z Polski. Zapewne brak akceptacji dla planów odbudowy struktur parafialnych obrządku ormiańskiego, przesądził ostatecznie o wyborze przez niego emigracji. Wywołało to jednocześnie sytuację, w której pozostała nie obsadzona była jedna z dwóch najważniejszych placówek duszpasterskich wiernych obrządku ormiańskiego. Rozpoczął się kilkuletni czas starań o zapewnienie placówce oraz istniejącemu przy niej sanktuarium opieki duszpasterskiej. Początkowo wydawało się, że istnieje szansa szybkiego objęcia tej placówki przez księdza Kazimierza Romaszkana. Duchowny zwlekał jednak z wyjazdem do Gliwic, zapewne mając na względzie przeszkody jakie mogły czynić mu władze państwowe z powodu dziesięcioletniego pobytu w łagrze sowieckim. Tymczasem wraz z upływem kolejnych miesięcy sytuacja stawała się coraz bardziej napięta. W maju 1965 r. przedstawiciele gliwickiej społeczności ormiańskiej (dr inż. Antoni Jakubowicz, Michał Bohosiewicz, Teodor Jakubowicz), skierowali na ręce Prymasa Polski petycję o przeniesienie księdza Kazimierza Romaszkana do Gliwic.⁵⁹

Interwencja liderów społeczności ormiańskiej spowodowała dalsze kroki podjęte przez kardynała Stefana Wyszyńskiego. W piśmie z 22 lutego 1966 r. Prymas Polski zapytywał rządcę diecezji opolskiej biskupa Franciszka Jopa w jaki sposób zorganizowana jest opieka duszpasterska nad ludnością ormiańską.⁶⁰ Ordynariusz opolski informował, że od 1964 r., a więc od czasu wyjazdu księdza Roszko do Włoch ośrodek gliwicki był pozbawiony opieki duszpasterskiej. Co prawda tymczasowo funkcję rektora kościoła Trójcy Świętej powierzono ojcu Jerzemu Myszyniewskiemu SJ, ale było to rozwiązanie przejściowe, które miało na celu zabezpieczenie świątyni oraz dawnego mieszkania ormiańskiego kapłana.⁶¹ W końcowej części listu biskup Franciszek Jop pisał:

*„Podczas IV sesji Soboru Patriarcha Cylicji obrz[ądku] ormiańskiego Batanian prosił mnie, bym powierzył rektorat w Gliwicach ks. Romaszkanowi, pełniącemu obowiązki w Diecezji Wrocławskiej, którego podobno J.E.Ks. Abp Kominek zgodzi się zwolnić z Diecezji Wrocławskiej. Dotąd jednak Ks. Romaszkan nie zgłosił się do mnie w tej sprawie.”*⁶²

⁵⁹ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 55-56, pismo przedstawicieli społeczności ormiańskiej w sprawie uregulowania administracji kościoła ormiańskiego Świętej Trójcy w Gliwicach, Gliwice, 12 V 1965 r.

⁶⁰ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 58, pismo Prymasa Polski kard. Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, 22 II 1966 r.

⁶¹ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 52, pismo ordynariusza opolskiego biskupa Franciszka Jopa, Opole, 28 II 1966 r.

⁶² AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 53, pismo ordynariusza opolskiego biskupa Franciszka Jopa, Opole, 28 II 1966 r.

W sierpniu 1966 r. – kolejną interwencję w sprawie obsadzenia ośrodka duszpasterstwa ormiańskiego w Gliwicach podjął osobiście sekretarz dawnego patriarchy kardynała Grzegorza Piotra XV Agadżaniana ksiądz Grzegorz Petrowicz. Duchowny działając w imieniu obecnego patriarchy Ignacego Piotra XVI Bataniana prosił, by ksiądz Kazimierz Romaszkan objął rektorat kościoła Trójcy Świętej.⁶³ Pismo w tej sprawie zostało jeszcze 5 sierpnia 1966 r. wysłane do księdza Kazimierza Romaszkana,⁶⁴ a 10 sierpnia do arcybiskupa Bolesława Kominka.⁶⁵ W odpowiedzi z 30 lipca 1966 r. duchowny obrządku ormiańskiego deklarował podanie się woli Prymasa Polski jako ordynariusza obrządku ormiańskiego, gotowość opuszczenia Marcinkowic i objęcia placówki w Gliwicach. Pisał jednak, że istnieją różne przeszkody i trudności natury technicznej, które oddalają realizację tych zamierzeń.⁶⁶

Natomiast arcybiskup Bolesław Kominek w liście z 19 grudnia 1966 r. informował kardynała Stefana Wyszyńskiego, że: 1) dom, w którym zamieszkiwał duszpasterz ormiański został rozebrany, a więc nie ma podstawy bytowej; 2) władze miejskie nie chcą zameldować księdza Romaszkana z uwagi na jego przeszłość obozową; 3) ksiądz sekretarz Grzegorz Petrowicz z perspektywy rzymskiej nie widzi obiektywnie złożonej sytuacji Ormian w Polsce; 4) ksiądz Kazimierz Romaszkan mógłby regularnie dojeżdżać do Gliwic i obsługiwać placówkę *ex currendo*.⁶⁷

Sprawa pozostała więc przez kilkanaście następnych miesięcy nie rozwiązana. W lutym 1968 r. głos w sprawie placówki gliwickiej zabrał przełożony Prowincji Małopolskiej Towarzystwa Jezusowego ojciec Stanisław Nawrocki SJ. Tym razem prowincjał jezuitów podnosił kwestie duszpasterstwa akademickiego Politechniki Śląskiej w Gliwicach, które korzystało również z kościoła Trójcy Świętej. Zauważał, że świątynia nie zapewnia wszystkich potrzeb środowiska akademickiego, a pełniący tam funkcje pomocnicze ksiądz Stanisław Drobot – jako dawny kapłan obrządku ormiańskiego – mógłby objąć świątynię i uruchomić w niej ponownie placówkę duszpasterską dla Ormian. Propozycja ta związana była z konfliktem księdza Stanisława Drobyta z rektorem kościoła garnizonowego św. Barbary oraz zakończeniem posługi w duszpasterstwie wojskowym.⁶⁸ Szerzej problem postrzegał

⁶³ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 61, nota Sekretariatu Prymasa Polski, Warszawa, 5 VIII 1966 r.

⁶⁴ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 61, projekt pisma do ks. Kazimierza Romaszkana, Warszawa, 5 VIII 1966 r.

⁶⁵ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 62, pismo Sekretariatu Prymasa Polski do abp. Bolesława Kominka, Warszawa, 10 VIII 1966 r.

⁶⁶ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 63-64, pismo ks. Kazimierza Romaszkana, Marcinkowice, 30 VII 1966 r.

⁶⁷ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 65, pismo abp. Bolesława Kominka, Wrocław, 19 XII 1966 r.

⁶⁸ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 66-67, pismo przełożonego Prowincji Małopolskiej Towarzystwa Jezusowego o. Stanisława Nawrockiego SJ, Kraków, 25 II 1968 r.

biskup opolski Franciszek Jop, który pisał w liście skierowanym do Prymasa Polski komunikował, że ks. Drobot choć został wyświęcony w obrządku ormiańskim, nie jest narodowości ormiańskiej. Co więcej, zarówno sam duchowny, jak i diaspora ormiańska nie widzieli w nim swojego duszpasterza. Niezwykle pilną stała się sprawa opieki nad świątynią, cudownym obrazem oraz zabezpieczeniem cennych ormiańskich ksiąg i precjozów liturgicznych, gdyż dom z mieszkaniem rektorskim przeznaczony był do rozbiórki. Dlatego zapewnienie nabożeństw ormiańskich miało – w ocenie hierarchy opolskiego – charakter priorytetowy.⁶⁹

Wszystkie te wypowiedzi przekonały kardynała Stefana Wyszyńskiego o konieczności ostatecznego uregulowania problemu placówki ormiańskiej w Gliwicach. Pismem z 6 kwietnia 1968 r. Sekretariat Prymasa Polski zwracał się do księdza Kazimierza Romaszkana z prośbą o objęcie opieki nad Ormianami gliwickimi.⁷⁰ Pod koniec kwietnia 1968 r. duchowny zadeklarował wyjazd na stałe do Gliwic po Pierwszej Komunii św. i zakończeniu roku szkolnego.⁷¹ Jednocześnie w tym samym czasie kardynał Stefan Wyszyński ponownie skierował pismo do kurii arcybiskupiej we Wrocławiu z zapytaniem czy wyrazi ona zgodę na przejście księdza Kazimierza Romaszkana do pracy w placówce gliwickiej.⁷² Wikariusz generalny ksiądz Józef Marcinowski podawał przyczyny, dla których wciąż ksiądz Kazimierz Romaszkan pozostawał w archidiecezji wrocławskiej:

„Zorientował się, że duszpasterstwo Ormian w Gliwicach nie da mu podstawy do życia. Warunki tamtejsze byłyby dla niego trudne. Nie ma chęci na Gliwice. Znając warunki duszpasterstwa Ormian w Gliwicach uważa, że jednorazowy w miesiącu dojazd do Gliwic jest wystarczający.”⁷³

Prymas Polski przystał na propozycję przedłożoną przez księdza Józefa Marcinowskiego i 8 maja 1968 r. wydał polecenie, by ksiądz Kazimierz Romaszkan raz w miesiącu dojeżdżał do Gliwic i prowadził tam duszpasterstwo ormiańskie.⁷⁴ Warto dodać, że ostatecznie w 1969 r. duchowny ormiański przeprowadził się do Gliwic i objął rektorstwo kościoła Trójcy Świętej. Na mocy dekretu Prymasa Polski z 20 listopada 1971 r. otrzymał zezwolenie na sprawowanie czynności

⁶⁹ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 69, pismo ordynariusza opolskiego biskupa Franciszka Jopa, Opole, 16 III 1968 r.

⁷⁰ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 71, pismo Sekretariatu Prymasa Polski, Warszawa, 6 IV 1968 r.

⁷¹ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 72, pismo ks. Kazimierza Romaszkana, Marcinkowice, 29 IV 1968 r.

⁷² AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 73, pismo Sekretariatu Prymasa Polski, Warszawa, 6 IV 1968 r.

⁷³ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 74, pismo kurii arcybiskupiej wrocławskiej, Wrocław, 2 V 1968 r.

⁷⁴ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 72, pismo Sekretariatu Prymasa Polski, Warszawa, 8 V 1968 r.

duszpasterskich dla wiernych obrządku ormiańskiego, które w praktyce nadawało jego placówce charakter parafii personalnej.⁷⁵ Wpływ na wydanie takiej decyzji miało zapewne pismo patriarchy Ignacego Piotra XVI Bataniana, który prosił kardynała Stefana Wyszyńskiego o utworzenie dwóch parafii personalnych – w Gliwicach kierowanej przez księdza Kazimierza Romaszkana i w Gdańsku przez księdza Kazimierza Filipiaka.⁷⁶ Ksiądz Kazimierz Romaszkan pełnił funkcję proboszcza parafii personalnej do swojej śmierci 1 grudnia 1973 r.

Problemy organizacyjno-personalne (II): casus placówki w Gdańsku

Druga znacząca placówka ormiańska powstała w Gdańsku w 1958 r., jednak początki kontaktów jej założyciela – księdza Kazimierza Filipiaka – z Prymasem Polski kardynałem Stefanem Wyszyńskim sięgają początku roku 1957. Już 18 stycznia 1957 r. i ponownie 5 sierpnia 1957 r. prymas rozmawiał z księdzem Kazimierzem Filipiakiem na temat podjęcia pracy w archidiecezji gnieźnieńskiej bądź warszawskiej.⁷⁷ Jesienią tego roku plan osadzenia duszpasterza ormiańskiego w archidiecezji warszawskiej wydawał się być bliski realizacji. Jeszcze 24 października 1957 r. prymas notował bowiem, że kapłan otrzyma obronny kościół w Brochowie, gdzie będzie miał możliwość przechowywania paramentów liturgicznych pochodzących z katedry ormiańskiej we Lwowie.⁷⁸

Wkrótce okazało się jednak, że ksiądz Kazimierz Filipiak nie objął powierzonej mu placówki. W piśmie z 17 stycznia 1958 r. tłumaczył swoje postępowanie wątłym zdrowiem, koniecznością uprawy przynależnej do parafii roli oraz trudnymi stosunkami panującymi w parafii brochowskiej, o czym miał się dowiedzieć odwiedzając dotychczasowego proboszcza.⁷⁹ W dalszej części podnosił również kwestie dotyczące uprawnień prymasa wobec obrządku ormiańskiego, wyrażając wielką radość z tego faktu. Wreszcie informował, że zdecydował się przyjąć pracę w diecezji gdańskiej, gdzie mieszkają jego dawni parafianie ze Stanisławowa. Postulował też by – na bazie liczącej kilka tysięcy wiernych społeczności ormiańskiej oraz ich ośmiu duszpasterzy – utworzyć parafię osobową (personalną).⁸⁰

⁷⁵ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 76, dekret Prymasa Polski kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, 20 XI 1971 r.

⁷⁶ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 75, pismo katolickiego patriarchy ormiańskiego Ignacego Piotra XVI Bataniana, Rzym, 23 X 1971 r.

⁷⁷ AAG, S. Wyszyński, „Pro memoria 1957”, zapis z dnia 18 I 1957 r. oraz 5 VIII 1957 r.

⁷⁸ AAG, S. Wyszyński, „Pro memoria 1957”, zapis z dnia 24 X 1957 r.

⁷⁹ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 7-7v, pismo ks. Kazimierza Filipiaka, Tymbark, 17 I 1958 r.

⁸⁰ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 8-8v, pismo ks. Kazimierza Filipiaka, Tymbark, 17 I 1958 r.

List duchownego ormiańskiego wywołał irytację Prymasa Polski. Hierarcha nie podjął nawet wątku parafii personalnej, ale skierował do niego słowa napomnienia, w których określił postępowanie jako niezgodne z duchem kapłańskim. Podkreślał, że wyrazem skrajnego indywidualizmu kapłana było przyjęcie pracy w innej diecezji, jeszcze przed formalnym zwolnieniem z posługi w Brochowie.⁸¹

Ksiądz Kazimierz Filipiak został powołany przez biskupa gdańskiego Edmunda Nowickiego 14 czerwca 1958 r. rektorem kościoła św. Piotra i Pawła.⁸² Ponieważ świątynia była zrujnowana cudowny obraz Matki Bożej Łaskawej umieszczony został w kaplicy publicznej sióstr służebniczek Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny (pleszewskich). Jednocześnie rozpoczęto odbudowę kościoła św. Piotra i Pawła. Pierwszą przygotowaną do sprawowania kultu częścią świątyni był zakrystia. Została ona zaadaptowana na kaplicę, w której 18 maja 1959 r. został umieszczony cudowny obraz. W kolejnych latach trwały prace budowlane dzięki którym w nawie północnej kościoła można było sprawować liturgię dla większej liczby wiernych.⁸³

Sytuacja wiernych obrządku ormiańskiego w Gdańsku uległa zmianie – według księdza Kazimierza Filipiaka – już kilka miesięcy po śmierci biskupa Edmunda Nowickiego. Zaniepokojony perspektywą ograniczenia sprawowania kultu w obrządku ormiańskim ksiądz Kazimierz Filipiak pismem z dnia 17 listopada 1971 r. zwracał się z prośbą o: 1) interwencję by w księgach wieczystych dokonano zapisu kościoła św. Piotra i Pawła w Gdańsku jako własność wiernych obrządku ormiańskiego, co miało stanowić rekompensatę za utracone przez Ormian kościoły i kaplice w archidiecezji lwowskiej; 2) utworzenie parafii personalnej dla wiernych obrządku ormiańskiego przy wspomnianej świątyni.⁸⁴ Pismo tej samej treści duszpasterz Ormian przesłał również do kurii gdańskiej.⁸⁵

Warto w tym miejscu dodać, że podobnie jak – ksiądz Kazimierz Romaszkan – również duszpasterz Ormian w Gdańsku na mocy dekretu Prymasa Polski z 20 listopada 1971 r. otrzymał zezwolenie na sprawowanie czynności duszpasterskich dla wiernych obrządku ormiańskiego. Kardynał Stefan Wyszyński – jako ordynariusz obrządku ormiańskiego – zezwolił na okres trzech lat udzielać sakramentu Chrztu św., błogosławić małżeństwa, odprawiać pogrzeby oraz sprawować inne posługi

⁸¹ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 10, pismo Prymasa Polski kard. Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, 8 III 1958 r.

⁸² A. Chodubski, *O osadnictwie ormiańskim na Wybrzeżu Gdańskim*, „Słupskie Studia Historyczne” 3 (1993), s. 88.

⁸³ Zbiory Fundacji Ormiańskiej, K. Filipiak, *Sprawozdanie z działalności duszpasterskiej Kościoła ormiańsko-katolickiego w Polsce*, k. 12, Gdańsk, 10 IV 1984 r.

⁸⁴ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 84, pismo ks. Kazimierza Filipiaka, Gdańsk, 17 XI 1971 r.

⁸⁵ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 85, pismo ks. Kazimierza Filipiaka, Gdańsk, 18 XI 1971 r.

kapłańskie. Jednocześnie zobowiązał duchownego do prowadzenia w dwóch egzemplarzach ksiąg metrykalnych (chrztów, egzaminów przedślubnych, małżeństw i zmarłych), które po zakończeniu roku kalendarzowego miały być złożone w Sekretariacie Prymasa Polski w celu zatwierdzenia.⁸⁶

Kilka dni później – 27 listopada 1971 r. – doszło do spotkania duchownego ormiańskiego z biskupem Lechem Kaczmakiem oraz zawarcia uzgodnień, w myśl których kościół św. Piotra i Pawła miała przejąć na własność diecezja gdańska, natomiast obrządkowi ormiańskim zostało zapewnione używanie tej świątyni według faktycznych potrzeb.⁸⁷ Wkrótce okazało się, że sprawa losów kościoła św. Piotra i Pawła w Gdańsku nie była definitywnie zakończona. W marcu 1972 r. duszpasterz Ormian gdańskich wystosował pismo do Prymasa Polski, w którym próbował wycofać swój podpis pod uzgodnieniem zawartym z kurią gdańską. W emocjonalnym tonie zwracał uwagę, że:

„Kościół św. św. Ap. Piotra i Pawła w Gdańsku przez Ormian z całej Polski i przez sympatyków obrządku ormiańskiego został doprowadzony do używalności. Oni to właśnie składali ofiary i tracili swoje siły i zdrowie przy zabezpieczeniu i odbudowie kościoła. [...]

Cały wystrój wewnętrzny kaplicy Cudownej Pani Łaskawej i używanej części kościoła jest własnością Ormian, gdyż przy wysiedlaniu zabraliśmy ze sobą wszystko, co tylko dało się zabrać, a więc wszystkie paramenty – ornaty, kapy, dalmatyki, kielichy, monstrancje, relikwiarze, bieliznę kościelną, stacje Drogi Krzyżowej, liczne obrazy wysokiej wartości artystycznej, chorągwie, baldachim, lichtarze [...]. I dziś mielibyśmy to wszystko stracić?

Eminencjo, na stare lata i po kilkunastu latach bardzo ciężkiej – pionierskiej pracy w Diecezji Gdańskiej miałbym pójść znowu na tulaczkę z Cudowną Matką Łaskawą? Czyżby to było etyczne – sprawiedliwe? ”⁸⁸

Kardynał Stefan Wyszyński prezentował jednak stanowisko zachowawcze – uważał, że warunki stworzone obrządkowi ormiańskiemu w gdańskiej świątyni dostatecznie zaradzają potrzebom wiernych i nie należy naruszać już wypracowanego *status quo*.⁸⁹

Pewnym rozwiązaniem sporu pomiędzy kurią gdańską a Ormianami mogła być –wystosowana pod koniec stycznia 1973 r. – propozycja księdza Kazimierza

⁸⁶ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 79, dekret Prymasa Polski kard. Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, 20 XI 1971 r.

⁸⁷ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 86, uzgodnienie, Gdańsk-Oliwa, 27 XI 1971 r.

⁸⁸ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 87-88, pismo ks. Kazimierza Filipiaka, Gdańsk, 21 III 1972 r.

⁸⁹ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 89, pismo Prymasa Polski kard. Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, 23 III 1972 r.

Romaszkana. Duszpasterz obrządku ormiańskiego w Gliwicach sugerował, że po śmierci księdza Franciszka Jakubowicza nie posiadają już kapłana Ormianie krakowscy. W tej sytuacji uzasadnione byłoby przeniesienie księdza Kazimierza Filipiaka do Krakowa, na stanowisko rektora podwawelskiego kościoła św. Idziego.⁹⁰ W odpowiedzi na zapytanie skierowane w tej sprawie przez kardynała Stefana Wyszyńskiego do zainteresowanego⁹¹ – rektor kościoła św. Piotra i Pawła w Gdańsku deklarował gotowość wyjazdu do Krakowa po zakończeniu roku katechetycznego, w tym bowiem terminie był gotowy zwolnić go z obowiązków ordynariusz gdański.⁹²

Ostatecznie jednak ksiądz Kazimierz Filipiak pozostał na Wybrzeżu. Biskup Lech Kaczmarek zapewne mając na uwadze ograniczenia budownictwa sakralnego, a jednocześnie dostrzegając potrzeby wiernych obrządku łacińskiego zdecydował o erygowaniu 26 lipca 1976 r. przy kościele św. Piotra i Pawła parafii rzymskokatolickiej.⁹³ Aktualny stał się wówczas problem obecności obrządku ormiańskiego w tej świątyni. Dlatego społeczność ormiańska przesłała 27 września 1976 r. pismo prosząc o zajęcie się tą sprawą.⁹⁴ Specjalne wyjaśnienia na ręce Prymasa Polski złożyli wikariusz generalny diecezji gdańskiej ksiądz Bernard Polzin oraz wicekanclerz kurii ksiądz Wiesław Lauer. Duchowni informowali, że kościół św. Piotra i Pawła nigdy nie była świątynią ormiańską, a ks. Filipiak odbudował tylko 20% murów – przy znacznej pomocy finansowej diecezji gdańskiej. Niewielka liczba Ormian (ok. 53 osoby) i decyzja księdza rektora o odmowie sprawowania liturgii w obrządku łacińskim spowodowały, że nie został duszpasterzem wikariatu eksponowanego.⁹⁵ Jednak:

W tych okolicznościach ksiądz Filipiak pozostał nadal duszpasterzem Ormian przy kościele św. Piotra i Pawła, który z kościoła rektorskiego przekształcił się w kościół wikariatu eksponowanego. Arcypasterz Gdański zagwarantował używanie jednej z naw bocznych ok. 1/3 w/w kościoła przez księdza Kazimierza Filipiaka do celów duszpasterstwa Ormian w miarę potrzeby. W nawie tej stanie ołtarz z cudownym obrazem Matki Bożej ze Stanisławowa, ukoronowanym przez Księdza

⁹⁰ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 97-98, pismo ks. Kazimierza Romaszkana, Kraków, 24 I 1973 r.

⁹¹ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 100, pismo Prymasa Polski kard. Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, 19 II 1973 r.

⁹² AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 101, pismo ks. Kazimierza Filipiaka, Gdańsk, 18 IV 1973 r.

⁹³ Zbiory Fundacji Ormiańskiej, K. Filipiak, *Sprawozdanie z działalności duszpasterskiej Kościoła ormiańsko-katolickiego w Polsce*, k. 13, Gdańsk, 10 IV 1984 r.

⁹⁴ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 110, pismo Sekretariatu Prymasa Polski, Warszawa, 27 IX 1976 r.

⁹⁵ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 111, pismo kurii biskupiej gdańskiej, Gdańsk, 5 X 1976 r.

Kardynała Prymasa Augusta Hlonda w roku 1925. [koronacja przeprowadzona przez arcybiskupa Józefa Teodorowicza miała miejsce 30 maja 1937 r. – M. B.]”.⁹⁶

Wraz z powstaniem parafii rzymskokatolickiej św. Piotra i Pawła w Gdańsku ksiądz Kazimierz Filipiak przestał pełnić funkcję rektora kościoła. Pewnym uzupełnieniem niech pozostanie fakt, że interwencję w sprawie dalszych losów placówki ormiańskiej w Gdańsku – za pośrednictwem biskupa Władysława Rubina – podjął również przedstawiciel środowisk emigracyjnych, pisarz i ziemianin pochodzenia ormiańskiego Kornel Krzczunowicz (1894-1988). W liście skierowanym do opiekuna polskiej emigracji przywoływał swoją obserwację życia parafii ormiańskiej w Gdańsku w 1970 r. oraz podczas wizyty złożonej kilka lat później. Dostrzegał szereg negatywnych zmian u podstaw, których leżała decyzja biskupa gdańskiego o zakazie publicznego odprawiania nabożeństw ormiańskich.⁹⁷ Mimo opisanych przeciwności ksiądz Kazimierz Filipiak nie zrezygnował z pracy duszpasterskiej dla Ormian gdańskich, do końca życia był kustoszem sanktuarium i stróżem cudownego obrazu Matki Bożej Łaskawej ze Stanisławowa. W 1985 r. kardynał Józef Glemp mianował go wikariuszem generalnym Prymasa Polski dla wiernych obrządku ormiańskiego.

* * *

Prymas Polski kardynał Stefan Wyszyński jako ordynariusz wiernych obrządku ormiańskiego napotykał wiele trudności w organizacji życia kościelnego. Składały się na nie – brak własnych, samodzielnych świątyń oraz malejąca liczba duchownych. Wielki wkład w zachowanie własnego obrządku, tradycji i tożsamości wnieśli trzej duchowni ormiańscy: ksiądz Kazimierz Roszko, ksiądz Kazimierz Romaszkan i ksiądz Kazimierz Filipiak. Podejmując dotyczące ich decyzje personalne Prymas Polski – jako ordynariusz obrządku ormiańskiego – kierował się zasadą pragmatyzmu, w sprawach spornych zawsze zasięgał opinii oraz wysłuchiwał zdania ordynariusza miejsca (arcybiskup Bolesław Kominek, biskup Franciszek Jop, biskup Lech Kaczmarek). Kwestią dyskusyjną pozostaje natomiast sprawa formalnego erygowania parafii personalnych oraz powołania wikariusza generalnego dla obrządku ormiańskiego. Być może uregulowanie tych spraw w latach 1957-1958 ułatwiłoby koordynację pracy duszpasterskiej w skali całego kraju. Podobna ostrożność charakteryzowała jednak i inne działania kardynała Stefana Wyszyńskiego, czego przykładem jest jego stosunek do znacznie liczniejszego obrządku greckokatolickiego.

⁹⁶ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 112, pismo kurii biskupiej gdańskiej, Gdańsk, 5 X 1976 r.

⁹⁷ AAW, SPP, Diecezje, Obrządek ormiański, sygn. II 1 122, k. 115-116, pismo Kornela Krzczunowicza, Londyn, 20 XII 1976 r.

Literatura

1. Źródła

- Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie (AAW), Sekretariat Prymasa Polski (SPP), Protokoły Konferencji Episkopatu Polski: sygn. II 4 213.
- Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie (AAW), Sekretariat Prymasa Polski (SPP), Diecezje, Obrządek ormiański: sygn. II 1 122.
- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (AAG), S. Wyszynski, „Pro memoria”: 1957, 1958, 1964.
- Białkowski, M., *Protokoły konferencji polskich ojców soborowych. Zbiór dokumentów 1962-1965*, Lublin 2019.
- Ksiądz Bolesław Kominek. Wspomnienia i dokumenty pastoralne pierwszego administratora apostołskiego Śląska Opolskiego (1945–1951)*, zebrał, opracował i przypisami opatrzył A. Hanich, t. 2, Opole 2012.
- Zbiory Fundacji Ormiańskiej, K. Filipiak, *Sprawozdanie z działalności duszpasterskiej Kościoła ormiańsko-katolickiego w Polsce*, k. 1-13, Gdańsk, 10 IV 1984 r.

2. Opracowania

- Barącz, S., *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869.
- Chodubski, A., *O osadnictwie ormiańskim na Wybrzeżu Gdańskim*, „Słupskie Studia Historyczne” 3 (1993), s. 83-95.
- Chowaniec, Cz., *Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII wieku*, Stanisławów 1928.
- Dzwonkowski, R., *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRR 1939-1988*, Lublin 2003.
- Hanich, A., *Czas przełomu. Kościół katolicki na Śląsku Opolskim w latach 1945–1946*, Opole 2008.
- Hanich, A., *Ksiądz infułat Bolesław Kominek, pierwszy administrator apostołski Śląska Opolskiego (1945–1951)*, t. 1, Opole 2012.
- Isakowicz-Zaleski, T., *Arcybiskup ormiański Izaak Mikołaj Isakowicz „Złotousty” – duszpasterz, społecznik i patriota*, Kraków 2001.
- Isakowicz-Zaleski, T., *Słownik biograficzny duchownych ormiańskich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750-2000*, Kraków 2001.
- Janusz, B., „Mons Pius” Ormian lwowskich, Lwów 1928.
- Kawa, S., *Stefan Wyszyński – kompetencje dotyczące wiernych obrządku greckokatolickiego w Polsce*, „Kościół i Prawo” 6/19 (2017), s. 133-142.
- Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. Rocznik statystyczny*, red. L. Adamczuk–W. Zdaniewicz, Warszawa 1991.
- Król-Mazur, R., *Przemiany społeczności ormiańskiej Polsce pod wpływem unii ze Stolicą Apostolską*, „Krakowskie Pismo Kresowe” 8 (2014), s. 15-64.
- Krucki, Ł., *Archidiecezja lwowska obrządku ormiańskiego w świetle schematyzmu archidiecezjalnego z 1939 r.*, „Roczniki Teologiczne” 64 (2017), s. 75-97.
- Krukowski, J., *Uprawnienia nadzwyczajne Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski, wobec zagrożeń Kościoła ze strony reżimu komunistycznego*, „Studia Prymasowskie” 5 (2011), s. 29-42.
- Krzyżowski, T., *Archidiecezja lwowska obrządku ormiańskokatolickiego w latach 1902-1938*, praca doktorska obroniona 30 maja 2018 r. w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim [mps].
- Lechicki, Cz., *Kościół ormiański w Polsce (zarys historyczny)*, z przedm. D. Kajetanowicza, Lwów 1928.
- Magocsi, P. R., *Historia Ukrainy. Ziemia i ludzie*, tł. M. Król, A. Waligóra-Zblewska, red. i wstęp A. Świątek, postłowie A. A. Zięba, Kraków 2017.

- Miasta wielu religii. Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Jakubowski–M. Sas–F. Walczyna, Warszawa 2016.
- Mikołajczuk, K., *Uprawienia Kardynała Stefana Wyszyńskiego wobec Kościoła Greckokatolickiego w archiwaliach Prymasa i Konferencji Episkopatu Polski*, Lublin 2014.
- Obertyński, Z., *Historia Kościoła ormiańskiego w Polsce*, Warszawa 1990.
- Pelczar, R., *Stowarzyszenia religijne Ormian polskich w XVI-XVIII w.*, „Nasza Przeszość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce” 106 (2006), s. 163-196.
- Pelczyński, G., *Ormianie w XX wieku. Zarys najważniejszych problemów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 889 (2015), Acta Políctica nr 34, s. 5-25.
- Petrowicz, G., *La Chiesa Armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte terza 1686-1954*, Roma 1988.
- Petrowicz, G., *La Chiesa Armena in Polonia. Parte prima 1350-1624*, Roma 1971.
- Petrowicz, G., *L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626-1686)*, Roma 1950.
- Stopka, K., *Kościół ormiański na Rusi w wiekach średnich*, „Nasza Przeszość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce” 62 (1984), s. 27-95.
- Stopka, K., *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000.
- Stopka, K., *Tożsamość Ormian w Galicji*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Prace Historyczne 144 (2017), s. 335-355.
- Śmigiel, K., *Prymasostwo polskie. Instytucja, prymasi, dokumenty*, Warszawa 2018.
- Wasył, F., *Ormianie w przedautonomicznej Galicji. Studium demograficzno-historyczne*, Kraków 2015.
- Zakrzewska-Dubasowa, M., *Ormianie w dawnej Polsce*, Lublin 1982.
- Z dawna Polski Tyś Królową. Koronowane wizerunki Matki Bożej 1717-1990*, oprac. S.M. Grażyna od Wszecpośrednictwa M.B.–S.M. Gizela od Niepokalanego Serca Maryi–R. Szymczak, Szymanów 1990.
- Żaryn, J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003.